

///// tematická studie / thematic article //////////////////////////////////////

**NEVIDÍ TEN, KDO SE
JEN DÍVÁ**

Abstrakt: Kuhn byl stoupencem tzv. „relativizovaného apriori“. Apriori se nevyznačuje apodiktičností; zachovává si však stále konstitutivní funkci pro předmět poznání. Poznávající subjekty musí znát významy „paradigmatických propozic“ proto, aby měly zkušenost. Zkušenost se neredukuje na vnímání. S Fleckem řečeno, pro vidění je dívání se jen nutnou, nikoli však dostatečnou podmínkou; je nadto nutné i vědět. Paradigmatické propozice se tak stávají podmínkou veškerého poznání, které je jimi „nasyčeno“. Různým paradigmátům respektive teoriím proto odpovídají různé zkušenosti. Paradigmata však nejsou na zkušenosti zcela nezávislá. „Paradigmatické propozice“ mají zkušenostní původ. Jedná se, s Poincarém řečeno, o hypotézy, které byly povzneseny do statutu principů. Jinak řečeno, role „zkušenostního vstupu“ v poznání je poněkud paradoxní: vstup motivuje tu část poznání, která je na něm nezávislá a která jej podmiňuje.

Klíčová slova: Kuhn; relativizované apriori; instrumentalismus; pravidla; Poincaré

JINDŘICH ČERNÝ

Universitě Paris I / Filosofická fakulta Univerzity Karlovy
Na Bučance 4, 140 00 Praha 4
email / jindrich_cerny@seznam.cz

**A Person Who Is Merely Looking
Does Not See**

Abstract: Kuhn defended the so-called relativised apriori. Even if the apriori is not taken apodictically, it still preserves a constitutive function. For there is, according to Kuhn, something more to experience than a simple perception. To put the idea in Fleckian terms, to see is to look and to know. We have to know the meanings of “paradigmatic propositions” in order to have an experience. If all observations are “paradigm-induced”, different paradigms are constitutive of different experiences. Nonetheless, paradigms are not wholly independent on empirical input. Paradigmatic propositions are of empirical origin: they are, as Poincaré used to say, “hypotheses erected into principles”. The role of empirical input in knowledge is hence somewhat paradoxical: it motivates the part of knowledge that is independent on it.

Keywords: Kuhn; apriori relativised; instrumentalism; rules; Poincaré

Nedávno zesnulý britský filosof vědy Peter Lipton nazval Thomase Samuela Kuhna příhodně „Kantem na kolečkách“.¹ Kuhn by proti takovému označení zcela jistě nic nemátl. Koneckonců se sám nejednou hrdě přihlásil ke Kantovu odkazu² a jistá forma „relativizovaného kantovství“ může být považována za konstantu jeho filosofování, které si po celou dobu kladlo za cíl vysvětlení pojmu nesouměřitelnosti.³ Kuhn však nikdy ve svých projevech sympatií vůči Kantovi neopomněl upozornit na podstatné rozdíly mezi svým a Kantovým chápáním termínu „apriori“. Jestliže jej Kant užívá ve smyslu „apodiktičnosti“ či „obecné platnosti“, pak pro Kuhna v první řadě označuje „historicky podmíněné předpoklady pro započítání empirického bádání“.

Kuhnovo relativizované apriori však není zcela nezávislé na „zkušenostním vstupu“: paradigmatické propozice se vyznačují empirickým rodokmenem, což se týká jak „symbolických zobecnění“ z druhého vydání *Struktury vědeckých revolucí*,⁴ tak „strukturovaných slovníků“ z jeho pozdějších prací.⁵ Kuhn se tak řadí k filosofům, kteří upozorňují na jistý paradox týkající se role zkušenosti v poznání: zkušenost motivuje tu část poznání, která je na ní nezávislá a která ji podmiňuje. Zkušenostní poznání se podle filosofů jako Ludwik Fleck, Norwood Russell Hanson, „pozdní“ Wittgenstein či (pro někoho možná překvapivěji) Henri Poincaré neredukuje na vnímání.

Tato práce byla podpořena grantem č. 401/09/H007 *Logické základy sémantiky* Grantové agentury ČR. Za řadu cenných připomínek děkuji prof. Jacquesovi Dubucsovi a dr. Tomášovi Marvanovi.

¹ Peter LIPTON, „Kant on Wheels.“ *Social Epistemology*, roč. 17, 2003, č. 2–3, s. 216 (215–219).

² „Jsem kantovec s pohyblivými kategoriemi. Nejedná se už tak úplně o kantovské apriori, zkušenost [s Kantem] mne ale připravila pro kantovské syntetické apriori. Skutečně hovořím o syntetickém apriori.“ Aristides BALTAS – Kostas GAVROGLU – Vassiliki KINDI, „A Discussion with Thomas S. Kuhn.“ In: Thomas S. KUHN, *The Road Since Structure*. Chicago – London: Chicago University Press 2000, s. 264 (253–325). „Moje strukturované slovníky připomínají Kantovo apriori, pokud je chápáno v relativizovaném smyslu.“ Thomas S. KUHN, „Afterwords.“ In: *The Road Since Structure*. Chicago – London: Chicago University Press 2000, s. 245 (224–252).

³ Vývoj Kuhnových názorů – od raných pokusů vysvětlit pojem nesouměřitelnosti pomocí pojmu paradigmatu, přes pozdější fáze, ve kterých Kuhn explicitně identifikoval nesouměřitelnost s různě pojatou nepřeložitelností – mapuje australský filosof vědy Howard Sankey. Viz Howard SANKEY, „Kuhn’s Changing Concept of Incommensurability.“ *The British Journal for the Philosophy of Science*, roč. 44, 1993, č. 4, s. 759–774.

⁴ Thomas S. KUHN, *Structure of Scientific Revolutions*. 2nd edition. Chicago: Chicago University Press 1970. Český překlad třetího vydání: Thomas S. KUHN, *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH 1997.

⁵ Viz např. Thomas S. KUHN, „Cesta od Struktury.“ *Teorie vědy*, roč. 34, 2012, č. 2, s. 125–139.

Mít vjem ještě neznamená mít poznatek. Dívání se je jen nutnou, avšak nikoli dostatečnou podmínkou vidění. Vidění nadto předpokládá vědění, což je i důvod, proč jej není možné redukovat na fyziologické stavy vizuálního vnímání.⁶ Předpokladem vidění totiž je nabytí určitých dispozic, jež některé věci umožní vidět a jiné naopak vidět zabrání.⁷ Dispozice je pak možné získat pouze naučením se významů příslušných paradigmatických propozic. Paradigmatické propozice tak jsou podmínkou veškerého zkušenostního poznání, které je, s Fleckem, respektive Kuhnem řečeno, „stylizované“, respektive „vyvolané paradigmatickým“. Jinými slovy, poznání *není* podle výše uvedených filosofů dvojčlennou relací mezi poznávajícím subjektem a předmětem poznání, leč trojčlennou relací; relací, do které *rovněž* vstupuje znalost významů paradigmatických propozic. Různým paradigmatickým formacím pak odpovídají různé zkušenosti. A protože veškeré poznání světa je zprostředkováno paradigmatickým, důsledkem změny paradigmatu je i skoková proměna světa,⁸ na který vědci po revoluci reagují.⁹

Paradigmatické propozice, jak jsem naznačil a jak se pokusím ukázat níže, se vyznačují prvky převzatými ze všech typů výroků kantovské klasifikace: se syntetickými aposteriorními výroky je pojí zkušenostní původ. Na rozdíl od aposteriorních výroků, které mohou svojí formou připomínat, je však v jejich případě z výše nastíněných důvodů vyloučena možnost „fluktuace“ pravdivostních hodnot v závislosti na nových empirických objevech. V tomto ohledu se paradigmatické propozice „chovají“ jako syntetické apriorní výroky. Syntetický aspekt paradigmatických propozic připouští bezrozpornost negací paradigmatických propozic. Ač jsou paradigmatické propozice podobně jako analytické propozice významově konstitutivní, nejsou tudíž „obyčejnými“ definicemi. Analyticko-syntetická povaha paradigmatických propozic – těchto, jak tvrdíval Coffa, „divných propozic o dvojí povaze“¹⁰ – umožňuje vysvětlení možnosti existence alternativních systémů a epistemických důvodů, které vedou k výběru určité teorie, a to vše při současném zachování „kantovského ducha“. Z tohoto hlediska paradigmatické

⁶ Srv. Norwood R. HANSON, *Patterns of Discovery*. Cambridge: Cambridge University Press 1958.

⁷ Ludwik FLECK, *Genesis and Development of a Scientific Fact*. Chicago: University of Chicago Press 1979.

⁸ Srv. KUHN, *Struktura vědeckých revolucí*, s. 149.

⁹ *Ibid.*, s. 115.

¹⁰ Srv. Alberto COFFA, „Carnap's Sprachanschauung Circa 1932.“ In: *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*. Sv. 2, „Symposia and Invited Papers,“ 1976, s. 209 (205–241).

propozice představují novou syntetickou rubriku zavedenou do tradičního kantovského schématu a pokus jej upravit tak, aby dokázal vysvětlit dalekosáhlost změn, ke kterým došlo ve vědě od konce 19. století, kdy s objevem neeuklidovských geometrií a teorie relativity Eukleidova geometrie a newtonovská mechanika ztratily své privilegované postavení. To, že alternativy ke zmíněným teoriím jsou možné, bylo pro „Kanty na kolečkách“ mimo jakoukoli pochybnost;¹¹ otázka, kterou si kladli, spíše zněla: „*Jak* jsou možné?“ Nová epistemická kategorie pak měla být odpovědí na tuto otázku; odpovědí na kantovskou otázku formulovanou v rámci kantovské teorie poznání.

Instrumentalistická teorie poznání

Na otázku týkající se možnosti existence alternativních systému se pokusili odpovědět i logičtí pozitivisté. Filosofii „mobilních kantovců“ je nejsnazší pochopit právě v protikladu k pokusu logických pozitivistů „překonat“ veškerou metafyziku pomocí logické analýzy jazyka; pozitivistickým snahám formulovat „důsledný empirismus“, tj. takový empirismus, který by v sobě nenesl žádný, byť jen implicitní odkaz na „exotické“ kognitivní schopnosti typu husserlovského „nazírání podstat“ nebo russellovské „obeznámenosti“; empirismus, který by byl nejen genetický, leč i epistemologický.¹² Jako prostředek měla pozitivistům posloužit právě moderní logika, která měla ukázat, že odvolávat se na intuici při zdůvodňování je zcela zbytečné, ne-li

¹¹ V 19. století byly formulovány důkazy relativní konzistence neeuklidovských geometrií např. pomocí konstrukce modelu s kladným konstantním zakřivením prostoru (tzv. „riemannova geometrie“) v rámci Euklidovy geometrie. Ne všichni matematici však brali neeuklidovské geometrie vážně. Kupříkladu Frege, jak ukazuje jeho korespondence s Hilbertem, označil neeuklidovské geometrie za „historickou kuriozitu, která je srovnatelná s alchýmií.“ Srv. François RIVENC – Phillip de ROUILHAN (eds.), *Logique et fondements mathématiques. Anthologie (1850-1914)*. Paris: Payot 1992, s. 216.

¹² Genetický empirismus je odpovědí na otázku týkající se zdrojů poznání. Opakem takto pojatého empirismu je racionalismus. Epistemologický empirismus se týká zdůvodnění poznání. Podle epistemologických empiristů jediným legitimním poznáním je takové poznání, které je vyjádřené buď aposteriorními výroky („radikální varianta“), anebo syntetickými aposteriorními a analytickými výroky („umírněná varianta“). Za stoupence takto pojatého radikálního epistemologického empirismu lze označit kupříkladu Milla; představiteli umírněné varianty epistemologického empirismu jsou již zmínění logičtí pozitivisté. Proti empirismu se vymezují „aprioristé“, kteří se opět dělí do dvou táborů: umírnění aprioristé tvrdí, že existují apriorní tvrzení, která nejsou analytická, tj. syntetická apriori (v typickém případě Kant); podle radikálních aprioristů (např. Platón) všechna epistemologicky legitimní tvrzení jsou apriorní. Srv. Kazimierz AJDUKIEWICZ, *Zagadnienia i kierunki filozofii. Teoria poznania, metafizyka*. Warszawa: Czytelnik 1949.

zcestné. Deduktivní teorie jsou axiomatickými systémy, ve kterých axiomy nejsou syntetickými apriorními soudy, jak se domníval Kant a jeho následovníci, leč pouhými definicemi prvotních termínů, tj. tzv. „implicitními definicemi“. Všechny takto pojaté teorie náležejí do oblasti *analytického*. Termíny, které v axiomatických systémech figurují, získávají význam výlučně na základě příslušnosti k systému, tj. nezávisle „na jakýchkoli kvalitativních vlastnostech“. ¹³ Jedinou podmínkou, kterou by axiomatický systém pojatý jakožto implicitní definice měl splňovat, je konzistence:

Systém pravd vybudovaný pomocí implicitních definic se v žádném bodě neopírá o skutečnost, leč se volně nadnáší a nese v sobě, stejně jako sluneční soustava, záruku své vlastní stability. Žádný z pojmů, které v něm vystupují, neoznačuje nic skutečného. ¹⁴

Axiomatické systémy jsou v pojetí logických pozitivistů „čistými teoriemi“, které získávají empirickou aplikaci pouze na základě přiřazení „obsahu“, tj. spojením s teoriemi, které referují k pozorovatelným předmětům. Se zkušeností je pak vždy konfrontováno spojení „deduktivní teorie *plus* fyzika“. Z holistické povahy testování vyplývají dva důsledky, které jsou charakteristické pro instrumentalistickou variantu konvencionalismu. V případě konfliktu spojení se zkušeností, se vědci mohou rozhodnout buď pro úpravu v axiomatickém systému, anebo v příslušné fyzikální teorii. Obdobou svobodu ovšem mají i při výběru mezi spojeními, která jsou empiricky ekvivalentní. Je-li axiomatický systém konzistentní, pak i v tomto případě je rozhodnutí provedeno na základě pragmatických kritérií „celkové jednoduchosti a elegance“. ¹⁵ Jinou možnost zdůvodnění instrumentalismus ostatně nepřipouští, protože skutečnost k výběru empiricky ekvivalentních spojení nemá už co říct.

Slovník spojení „deduktivní teorie *plus* fyzika“ je rozdělen do dvou částí – teoretické a observační – přičemž pouze termíny z poslední jmenované části jsou užity deskriptivně. Deduktivní teorie jsou jazyky, které nereferyjí k matematickým či logickým faktům; jsou to pouhé syntaktické struktury, které se „zodpovídají“ jen sobě samým. Všechna fakta se tak redukuje

¹³ Moritz SCHLICK, „Experience, Cognition and Metaphysics.“ In: MULDER, H. L. – VELDE-SCHLICK, B. Van de (eds.), *Philosophical Papers, Volume II (1925-1936)*. Dordrecht: Reidel 1979, s. 101 (99–111).

¹⁴ Moritz SCHLICK, *General Theory of Knowledge*. Wien – New York: Springer-Verlag 1979, s. 38.

¹⁵ Srv. Rudolf CARNAP, *Philosophical Foundations of Physics: An Introduction to the Philosophy of Science*. New York: Basic Books 1966, s. 144–145.

na fakta, ke kterým referují výroky formulované v observační části jazyka teorie.¹⁶ Deduktivní teorie jsou v instrumentalistickém pojetí chápány jen jako *façons de parler* o empirickém obsahu, který je jediným obsahem. Jinak řečeno, pojmy bez představ jsou pro instrumentalisty stejně jako pro Kanta prázdné. Tytéž představy pak mohou být spojeny, jak již bylo výše řečeno, s různými pojmy. Empirická ekvivalence je pak pro instrumentalisty nutnou a dostatečnou podmínkou „přeložitelnosti“ teorií, kterou se míní nahraditelnost („redukovatelnost“) jedné teorie jinou teorií bez vlivu na obsah, který teorie vyjadřují. Představy spadající pod pojmy totiž plní roli „invariantů“, který bude podle instrumentalistů přítomen i v budoucích teoriích a který je umožní porovnávat.¹⁷

Instrumentalistické pojetí teorií tudíž lze chápat jako antidotum teze o nesouměřitelnosti a argument pro pojetí vědy jakožto kumulativního podniku. Ve vědě je přítomen pokrok, protože nahrazení jedné teorie jinou teorií není změnou o kognitivním významu. Nahrazovány jsou jen jazykové formy; obsahy, které jazyky vyjadřují, se nemění.¹⁸ Role jazyka v poznání se v instrumentalistickém pojetí redukuje na sdělování empirických obsahů, které jsou vyjádřeny v empirické části slovníku teorie. Empirické obsahy musí být vyjádřeny v nějakém jazyce, mají-li splňovat dvě základní podmínky kladené na racionální poznání, které by se mělo vyznačovat sdělitelností a ověřitelností, tj. intersubjektivní kontrolovatelností.¹⁹ Výběr jazyka však hraje jen podružnou roli, protože jazyk nikterak neovlivňuje to, co vyjadřuje. S Davidsonem řečeno, jazyky jsou „průhledná média“, protože nepředstavují překážku pro poznání faktů.²⁰ Vzhledem k tomu, že

¹⁶ Instrumentalismus bývá přisuzován i francouzskému filosofu vědy, Pierru Duhemovi. Duhemova filosofie je nicméně vedena jinými pohnutkami. Duhemovou snahou není zbavit se ontologických závazků k abstraktním entitám. Spíše než sémantickým anti-realismem („deflacionismem ve vztahu k *apriori*“) je doporučením zdržet se úsudku týkajících se předmětů, o kterých teorie pojednávají, přičemž tyto předměty nemusí být abstraktní. Vědce by měly zajímat jen „jevy“ a otázku existence entit „v absolutním smyslu“ přenechat metafyzikům. Jinak řečeno, cílem vědy nejsou pravdivé teorie, tj. teorie korespondující s fakty, leč teorie, které jsou empiricky adekvátní. Srv. Jerzy GIEDYMIN, „Duhem's Instrumentalism and Its Critique.“ In: COHEN, R. S. – FEYERABEND, P. – WARTOFSKY, M. W. (eds.), *Essays in Memory of Imre Lakatos*. Dordrecht – Boston: Springer 1976, s. 179–207.

¹⁷ Srv. Henri POINCARÉ, *La valeur de la science*. Paris: Flammarion 1905, s. 296.

¹⁸ Srv. KUHN, „Afterwords,“ s. 227.

¹⁹ Sdělitelnost – podmínka intersubjektivní – je pro instrumentalisty důvodem, proč je potřeba v poznání jazykových forem. „Veškeré poznání je sdělitelné a vše, co je sdělitelné, je poznáním.“ SCHLICK, „Experience, Cognition and Metaphysics,“ s. 99.

²⁰ Davidson rozlišuje dva extrémní náhledy na roli jazyka v poznání: průhlednost (*transparency*) a neprůhlednost (*opacity*). Jeho vlastní stanovisko je do značné míry kompromisní: jazyk je

teorie jsou právě takovými jazyky, revoluce, které by měly být důsledkem nahrazení jedné teorie jinou teorií, jsou vždy jen zdánlivými revolucemi, při kterých se nahrazují jedny formy jinými formami.

Relativizované kantovství aneb Kantové na kolečkách

Stoupenci relativizovaného kantovství se vymezují vůči instrumentalistickým tendencím. Kritika instrumentalismu má právě podobu negace teze o pasivní roli jazyka v poznání. Jazyk je oním terciem, které je zodpovědné za to, že poznání není nikdy dvojčlennou relací. Relativizující kantovci dospívají k tezi o aktivní roli jazyka na základě setření rozdílu mezi dvěma typy slovníků. Kontextuální teorie významu, která je v základu relativizované varianty kantovství, ukazuje, že v principu není žádný rozdíl mezi observačním a teoretickým slovníkem. Význam („obsah“) přísluší všem výrazům; nikoli pouze těm, co referují k pozorovatelným předmětům, a je podmíněn jazykovým kontextem. Kontextuální teorie významu však není holistickou, míní-li se „holistickou teorií“ taková teorie významu, která přirovnává jazyk k síti, v níž si jsou všechny výrazy „rovny“. Jazyk v pojetí relativizujících kantovců je spíše než sítí pyramidou, na jejímž vrcholu jsou paradigmatické propozice, které jsou nadřazeny observačním výrokůům nacházejícím se blíže její základny.²¹ Význam a referenty – fakta – observačních výrazů jsou podle tohoto obrázku jazyka a poznání závislé na paradigmatických propozicích. Rozdíl ve významech paradigmatických propozic se pak promítá do rozdílu ve faktech. Různým pojmovým formacím odpovídají různá fakta, v důsledku čehož teorie vyznačující se různými paradigmatickými propozicemi jsou nesouměřitelné. V případě takových teorií totiž neexistuje žádná společná míra – pojmový či faktuální invariant – na základě které by je bylo možné vzájemně porovnat.

Struktura pyramidy však není jednou provždy daná. Paradigmatické propozice mají původ v empirických tvrzeních. Jedná se o „zákony povýšené na principy“²², resp. „pravidla – petrifikované pravidelnosti“

průsvitné (*translucent*) médium, které „reflektuje naše zájmy a potřeby“; v principu však jazyk není překážkou v poznání faktů. Donald DAVIDSON, „Seeing Through Language.“ In: PRESTON, J. (ed.), *Thought and Language*. Cambridge: CUP 1997, s. 17 (15–29).

²¹ Srv. Michael FRIEDMAN, „Poincaré's Conventionalism and the Logical Positivists.“ *Foundations of Science*, roč. 1, č. 2, 1995/1996, s. 299–314.

²² Srv. Henri POINCARÉ, *Science et hypothèse*. Rueil-Malmaison: La Bohème 1992, s. 161. Srv. také Henri POINCARÉ, *La valeur de la science*, s. 261–2.

(Wittgenstein).²³ Jakýkoli observační výrok, který splnil podmínku dostatečného empirického potvrzení, se může stát pravidlem či principem.²⁴ A naopak, jakákoli paradigmatická propozice může svůj privilegovaný status ztratit a opět se stát revidovatelným empirickým tvrzením, jehož pravdivostní hodnota je pouze provizorní a může se kdykoli změnit v důsledku empirických objevů. Změna statutu je pak významovou změnou. Jinak řečeno, význam a možnost přisoudit pravdivostní hodnoty tvrzení může záviset od empirických objevů.

Změny epistemického statusu tvrzení – povýšení, nebo degradace – však nemusí být a často také nejsou doprovázeny změnami forem. Byť svojí formou mohou paradigmatické propozice připomínat zákony, jejich role se nevyčerpává empirickým zobecněním, podobně jako se neredukuje jen na definování významů termínů (viz výše); paradigmatické propozice mohou současně plnit funkci zákonů a definic v závislosti na *užití*: privilegovaný epistemický status je empirickým zobecněním *udělován* na základě specifického užití: empirická zobecnění se stávají standardy správného užití; „normami zobrazení“ – paradigmaty, se kterými je zkušenost poměřována. V tomto smyslu se jedná, s Poincarém řečeno, o specifický druh definic; definic, které se „převlékají“ za faktální tvrzení.²⁵

Pravidelnosti a pravidla

Následující hypotetický příklad poslouží k objasnění mezi empirickými zobecněními („tvrzení vyjadřující empirické pravidelnosti“) a paradigmatickými propozicemi („pravidly“). Pro názornost volím příklad z oboru chemie; stejně tak dobře by ale bylo možné zvolit po vzoru Poincarého, respektive Kuhna, příklad z geometrie nebo mechaniky. Pointa by měla být ve všech případech táž: pravidla mají empirický rodokmen; pravidly však zkušenost „překračujeme“. Zkušenost proto pravidla nemůže nikterak ohro-

²³ Srv. Ludwig WITTGENSTEIN, *Remarks on the Foundations of Mathematics*. Oxford: Basil Blackwell 1998.

²⁴ V následujícím textu budou použity termíny „pravidlo“, „princip“, „paradigmatická propozice“ jakožto synonyma.

²⁵ Poincaré ve svých textech označuje axiomy za tzv. převlečené definice (*définitions déguisées*). Navzdory terminologické podobnosti, která je umocněna Poincarého občasným používáním termínu „axiomes implicites“, poincaréovské převlečené definice *nejsou* implicitními definicemi přinejmenším v tom smyslu, ve kterém je chápali logičtí pozitivisté (viz výše pasáž o Schlickovi). Axiomy se „maskují“; nikoli za definice, leč za faktální tvrzení. Převlečené definice jsou v tomto smyslu „zdánlivými tvrzeními“ (*les énoncés apparents*), protože jim navzdory očekáváním plynoucích z jejich formy nepřisluší pravdivostní hodnota.

zit a v tomto smyslu jsou mimo „mimo pravdu a nepravdu“. Role zkušenosti v poznání je vlastně, jak se zdá, dvojitá: poznání je, co se týče svých zdrojů, zkušenostně „zakotveno“; zkušenost však současně *motivuje* tu část poznání, která je na ní samé nezávislá a která z tohoto důvodu již není v kompetenci zkušenosti: apriori. Jinak řečeno, apriori se podle relativizujících kantovců „stává“; má historii.

Uvažujme tvrzení „Fosfor má bod tání 44°“ a připuštěme, že geologové až doposud v přírodě nacházeli nerosty, které určovali jako fosfor a které měly uvedený bod tání. O tvrzení „fosfor má bod tání 44°“ lze tedy přinejmenším říci, že je to dobře potvrzená hypotéza. Tím je splněna podmínka pro povýšení do hodnosti principu (Poincaré), respektive zatvrzení v pravidlo (Wittgenstein). Představme si však, že by vědci jednoho dne – třebaže je to krajně nepravděpodobné – objevili nerost, který má všechny fyzikální a chemické vlastnosti obvykle připisované fosforu s výjimkou uvedeného bodu tání. Jak by vědci zareagovali na tento nečekaný objev? V zásadě by si mohli vybrat ze dvou možností: odmítnout pravdivost tvrzení, že fosfor taje vždy při 44°, anebo trvat na pravdivosti daného tvrzení a „divný“ nerost zkrátka nepovažovat za fosfor. Tyto dvě možnosti odpovídají dvojímu chápání uvedeného tvrzení o fosforu a jeho bodu tání: buď je toto tvrzení možné brát jako hypotézu, empirické zobecnění, tzn. tvrzení vyjadřující určitou *pravidelnost* v přírodě, anebo mu přisoudit definiční charakter a udělat z něj tak princip: *pravidlo*, které je konstitutivní pro to, co vědci míní „fosforem“.

Jaký je rozdíl mezi pravidelnostmi a pravidly? Tvrzení vyjadřující pravidelnosti mají, jak již bylo výše řečeno, pouze provizorní status; jsou pouze aproximativní a pravděpodobné; jejich obecnost je vždy pouze induktivní. V případě pravidelností se proto nepočítá s neočekávaným případem, jakým byl objev „divného“ nerostu. U tvrzení vyjadřujících pravidelnosti vždy existuje možnost revize v případě konfliktu s pozorováním. Pravdivostní hodnota takových tvrzení není jednou pro vždy daná; může se změnit v důsledku nových empirických objevů. U pravidel taková možnost není, protože se jedná o výroky, které se vyznačují striktní univerzálností (v protikladu ke zmíněné induktivní obecnosti), tzn. výroky, které jsou „aplikovatelné na celek univerza“.²⁶ Nejedná se totiž už o hypotézy, které by mohly být empiricky testovány: pravidla mohou být pouze opuštěna. Pravidla však nejsou opuštěna jako nepravdivá. Opuštění pravidel je změnou, která se fakticky rovná odmítnutí významů výrazů. Pravidla totiž vyžadují od mluvčích

²⁶ Srv. POINCARÉ, *Science et hypothèse*, s. 161.

jazyka bezpodmínečné přijetí, nemá-li být porušeno přiřazení významů. Pouze o takové osobě, která odmítne označit „podezřelý“ nerost za fosfor, je proto možné říci, že má pojem fosforu. Taková osoba svým verbálním chováním současně přesvědčuje, že má znalosti, které jsou vyjádřeny pomocí vět, v nichž figuruje termín „fosfor“.

Ač jsou pravidla nezávislá na faktech, nejsou nahodilá. Pravidla se zakládají na pravidelnostech chování, které předpokládají pravidelnosti v přírodě.²⁷ Kdyby se pravidelnosti, které je zakládají, dramaticky změnily, pak by se příslušná pravidla mohla stát nevhodnými. Přesně v tomto smyslu hraje podle relativizujících Kantovců zkušenostní vstup v poznání dvojí roli, kterou se Poincaré snaží ozřejmit pomocí metafory Prokrustova lože:

Konec konců je to naše mysl, která přírodě poskytuje kategorie. Tyto kategorie však nejsou Prokrustovým ložem, které bychom přírodě násilně vnucovali mrzačice ji podle našich potřeb. Nabízíme jí výběr mezi loži, z nichž vybíráme to, které nejlépe padne na její postavu.²⁸

Podle Poincarého vždy začínáme u pravidelností, které jsou pravdivé pouze „přibližným způsobem“, a končíme formulací pravidel („principů“), která jsou empiricky nevyvratitelná, protože podmiňují, spolu se zkušenostním vstupem, předmět poznání. Pravidelnosti pak do jisté míry mohou ospravedlnit výběr těch či oněch pravidel. Pokud je tomu tak, pak skutečnost, jak se zdá, může do jisté míry přinejmenším částečně epistemicky ospravedlnit (tj. nikoli pouze pragmaticky s odkazem na „eleganci“ a celkovou jednoduchost jako je tomu v případě instrumentalistického pojetí teorií) výběr něčeho, co je na ní nezávislé, tj. pravidel.²⁹ Jazyk – na rozdíl od instrumentalistického pojetí – není autonomní. Pravidla stojí, jak tvrdil Wittgenstein, na „podloží“ faktů. Fakta ovšem nemohou eliminovat všechny struktury až na jednu: s fakty může vždy být kompatibilních vícero symbolických struktur. Fakta jejich počet omezují tím, že ukazují, které struktury jsou „vhodné“.

²⁷ Kdyby kupříkladu prostor nebyl alespoň lokálně eukleidovský, nikdy by nebylo možné zkonstruovat geometrii; kdyby v přírodě neexistovala pevná tělesa, pak by nebylo možné provádět činnost počítání apod.

²⁸ Citováno podle Yemima BEN-MENACHEM, *Conventionalism*. Cambridge: CUP 2006, 53. Ben-Menahemová citovanou pasáž porovnává s Wittgensteinovým tvrzením z *Poznámek o základech o matematiky*: „Řekneš, že výběr jednotek míry je nahodilý. V mnoha podstatných ohledech tomu však tak není, neboť existují pádné důvody, proč neměříme rozměry pokoje v mikronech, nebo milimetrech. Mezi tyto důvody se např. řadí velikost pokoje, nepravidelnost jeho tvaru, nebo způsob, jakým ho užíváme.“ *Ibid.*

²⁹ Srv. POINCARÉ, *Science et hypothèse*, s. 133.

S pravidly zkušenost takříkajíc „překračujeme“, a tím se osvobozujeme od faktů; svoboda však má své hranice, které jsou dány právě faktuální bází.

Anti-instrumentalismus

Z relativizovaného kantovství plynou další důsledky, které jsou v přímém rozporu s klíčovými instrumentalistickými tezemi. Relativizované kantovství je v tomto smyslu anti-instrumentalismem.

Předně je připuštěna možnost kruciálních experimentů, rozumí-li se jimi možnost testu hypotéz s jednoznačným výsledkem v rámci určité teorie. Máme sice svobodu, co se týče výběru té či oné teorie – sady pravidel (viz výše) – v rámci dané teorie však již není vůbec nic, co by záviselo na nás a na našem uvážení, protože empirická tvrzení („hypotézy“, „zákony“) „zavtvrzelá“ v pravidla („paradigmatické propozice“, „principy“) se vyznačují striktní obecností.

„Dvojitý aspekt divných vět“ ukazuje, že empirické a konvenční prvky mohou být přítomny v jedné větě, aniž by je bylo možné od sebe jednoznačně oddělit. Tyto věty, jak jsem výše předeslal, kombinují prvky všech typů výroků z kantovské klasifikace. Jinak řečeno, Kantovci na kolečkách relativizují rozlišení mezi empirickými a apriorními prvky, aniž by se odvolávali na nemožnost kruciálních experimentů („falibilismu“). Některá tvrzení jsou nevyvratitelná, přičemž rozdíl mezi těmito tvrzeními a empirickými tvrzeními je do značné míry otázkou rozhodnutí na daném tvrzení „trvat, ať se stane, co se stane“.

Relativita distinkce mezi empirickými a konvenčními prvky, která je důsledkem nemožnosti odlišit pravidlo od tvrzení vyjadřujícího empirickou pravidelnost na základě logické formy, má ještě jeden podstatný důsledek pro vztah mezi zkušeností a teoriemi, který pomůže ozřejmit již zmíněná kantovská teze „Myšlenky bez obsahů jsou prázdné, představy bez pojmů jsou slepé.“

Cokoli, co si nárokuje status racionálního poznání (viz výše), musí mít propoziční obsah, který vjemy postrádají. Aby se vjemy staly poznáním, musí se k nim připojit něco, co propoziční obsah má a co zaručí sdělitelnost vizuálních zkušeností. Vnímání („dívání se“) pro poznání („vidění“) nestačí; je nadto nutné něco vědět:

Pro to, abychom viděli, musíme být schopni odlišit to, co je podstatné, od toho, co není; odlišit pozadí od obrázku. Musíme vědět, do které kategorie daný předmět náleží. V opačném případě se díváme, aniž bychom viděli cokoli určitého.³⁰

Jinak řečeno, pozorování nějaké věci jakožto věci určitého druhu předpokládá pojmovou „interpretaci“ vjemů. Pozorování je výsledkem pojmové organizace vjemů a jako takové je závislé na pojmech. Až s pojmy se vjemy stávají poznáním v úzkém smyslu slova („racionálním poznáním“). Bez pojmů by vjemy byly „slepé“ Až potud panuje mezi relativizujícími kantovci a instrumentalisty shoda. Na rozdíl od instrumentalistů však prvně jmenovaní přijímají, jak již bylo výše řečeno, kontextuální teorii významu, v důsledku které je i význam observačních termínů „funkcí jazyka“. Podle relativizujících kantovců je tudíž pozorování nevyhnutelně nasyceno pojmy. Fakta jsou pojmovými relacemi a jako taková jsou neoddělitelná od teorií, které je vyjadřují.

Ani fakta, ani pojmy však nejsou stvořeny „z ničeho“, protože mají původ v empirických pravidelnostech a ve vjemech. Pojmy nejsou „prázdné“ a nemusí být interpretovány, jako tomu je v případě instrumentalistického pojetí teorií. V jistém smyslu jsou pojmy „až po okraj naplněny zkušeností“.³¹ Důsledkem relativizovaného kantovství je tedy nejen pojmová nasycenost pozorování, leč i empirická („vjemová“) nasycenost pojmů, což je jen další důvod, možná dokonce ten nejdůležitější, proč bychom měli filosofii Kuhna, Hanson, Flecka či Poincarého nazývat „anti-instrumentalismem“.

³⁰ Ludwik FLECK, „To Look, To See, To Know.“ In: COHEN, R. S – SCHNELLE, T. (eds.), *Cognition and Fact. Materials On Ludwik Fleck*. Dordrecht: Kluwer, s. 130 (129–151).

³¹ Srv. Jocelyn BENOIST, „Le mythe du donné et les avatars du kantisme analytique.“ *Revue de Métaphysique et de Morale*, roč. 44, 2004, č. 4, s. 527 (511–529).